

Надія МИРОНЕЦЬ (*Київ*)

**ЛИСТУВАННЯ
ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА З СЕРГІЄМ ЄФРЕМОВИМ
(1905–1916)**

Листування В. Винниченка з С. Єфремовим ще не введено до наукового обігу, не було воно предметом спеціального ні археографічного, ні джерелознавчого дослідження. Більше того, довгий час ці документи вважалися втраченими. Г. Костюк – найкращий знавець закордонного архіву В. Винниченка і автор чи не єдиної відомої нам статті про стосунки цих двох відомих українських культурних і громадсько-політичних діячів – писав: “Листування їх не збереглося. Принаймні в архіві Винниченка його нема. Архів Єфремова теж загинув. Але в щоденнику Винниченка за 1915–16 роки є декілька позначок, занотованих під виразним криптонімом: лист до Єфр. або лист від Єфр.”¹.

На щастя, листування збереглося, хоч і не повністю. Всього вдалося виявити 16 листів взаємного листування: 8 листів В. Винниченка і 8 – С. Єфремова. Листи В. Винниченка зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ), фонд № 317, а листи С. Єфремова – у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), фонд № 1823, оп. 1, спр. 26.

З аналізу їхніх текстів видно, що це не всі листи, написані адресатами, але й вони містять надзвичайно цінну, часом унікальну інформацію як про стосунки між обома цими діячами, так і про історико-культурний і літературний контекст, на фоні якого вони розвивалися. Адже життєві і творчі долі письменника В. Винниченка (1880–1951) та літературного критика і публіциста С. Єфремова (1876–1939) досить тісно переплелися. Вони належали до одного покоління (Єфремов був лише на чотири роки старшим), майже одночасно привернули до себе увагу української літературної громадськості: 22-річний В. Винниченко публікацією у 1902 р. в журналі “Киевская старина” оповідання “Сила і краса” (у пізніших виданнях виходило під назвою “Краса і сила”)², а 26-річний С. Єфремов полемічною статтею

¹ Костюк Г. Сергій Єфремов і Володимир Винниченко // Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. – Нью-Йорк, 1980. – С. 171.

² Винниченко В. Сила і краса // Киевская старина. – К., 1902. – Июль–Август. – Т. 78. – Кн. 1–2. – С. 227–281.

“В поисках новой красоты”, що появилася в тому самому журналі через місяць після Винниченкового оповідання і друкувалася в трьох числах підряд. І хоч С. Єфремов мав уже чимало друкованих праць (почав публікуватися ще з 1895 р., і згадана стаття в бібліографії його творів числиться під № 80³), саме вона поставила його у центр українського літературного життя. Якщо оповідання В. Винниченка викликало позитивні відгуки читачів і критиків, бо від нього, як писав перший його рецензент І. Личко, повіяло “чимось новим, свіжим і оригінальним”⁴, а про автора І. Франко захоплено вигукнув: “І відкіля ти взявся у нас такий?”⁵, то стаття С. Єфремова, у якій він, прибічник соціологічного методу в літературній критиці й літературознавстві та мистецьких ідей реалістично-побутової школи в українській літературі другої половини ХІХ ст., гостро виступив проти модерної української літератури, що орієнтувалася на західноєвропейські зразки, викликала різку полеміку. В усякому разі, обидва автори не залишилися не поміченими.

До речі, С. Єфремов мав безпосереднє відношення до першої публікації В. Винниченка, бо саме він та Ф. Матушевський привернули увагу Є. Чикаленка до талановитого оповідання початківця, що надійшло до редакції “Киевской старины”. Цей епізод так описаний Є. Чикаленком у його “Спогадах”. На традиційне запитання Євгена Харлампійовича – “Ну, чи ще не з’явився часом геніальний письменник?” – співробітник редакції “Киевской старины” Федір Матушевський одного разу відповів не так, як завжди. “Геній, не геній, а новий талановитий письменник є! Я, – каже, – «на сон грядущий» взяв читати оповідання якогось невідомого Винниченка – «Красу і Силу», думав швидше заснути, але з перших же рядків захопився і почав голосно читати Єфремову, а як скінчив, то довго не могли ми заснути, розмовляючи про нього. Дійсно, талановито написане оповідання, але Науменко не хоче друкувати цієї, як він каже, «горьковщини», бо жінка його каже, що тоді в порядних родинах не можна буде держати на столі «Київської Старини»”⁶. Меценат доклав немало зусиль, щоб умовити редактора журналу опублікувати талановитий твір письменника-початківця.

Коли через багато років Є. Чикаленко, працюючи над “Спогадами”, попросив С. Єфремова висловити свої зауваження, то останній написав, що цей епізод мемуарист передав не зовсім точно: “«Красу і силу» Винниченко приніс не до редакції, а до мене особисто. Взагалі весь епізод переказано не

³ Спис праць С. О. Єфремова // Записки історично-філологічного відділу / За ред. Василя Дем’янчука, за головним редагуванням голови Відділу акад. Агатангела Кримського. Всеукр. академія наук. – К., 1923. – Кн. II–III (1920–1922). – С. 52.

⁴ Личко І. Талант чи випадковість? // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1903. – С. 80–92.

⁵ Франко І. [Рец. на:] Володимир Винниченко. Краса і сила. Видавництво “Вік” у Києві. 1906, стор. 411 // Там само. – 1907. – Кн. 4. – С. 139.

⁶ Чикаленко Є. Спогади. 1861–1907. – К., 2003. – С. 230–231.

так, як він був”⁷. І хоч Євген Харлампійович напроти цього зауваження в листі синім олівцем зазначив: “Я вірно переказав” і редакцію уривка не змінив⁸, для нас воно важливе тим, що може свідчити про особисте знайомство В. Винниченка, студента університету св. Володимира, і С. Єфремова, секретаря редакції “Киевской старини”, ще до публікації першим згаданого оповідання. Це підтверджують і листи С. Чикаленка до В. Винниченка. Перший із відомих нам листів, датований 4 червня 1902 р., Євген Харлампійович писав ще до того, як прочитав оповідання Винниченка, бо сповіщав йому: “Дійшла до мене радісна звістка, що Ви написали щось дуже гарне; кажуть, що річ ся написана очевидячки талановитою людиною. Дай боже!”⁹. А 19 червня 1902 р. С. Чикаленко писав тому самому адресатові: “Жалкував я, що не побачився з Вами 14-го, бо забув Вам сказати, що Єфремов і досі живе у Києві, додому не їздив через злополучний «Вік», якого й досі цензура не пускає, а значить Ваше оповідання лежить десь на поchtі; я забув Вам тоді сказати, аби Ви його послали прямо до редакції «К[иївської] Старини». Але якось там Єфремов зробить, щоб Вашу рукопись переслали в Київ, і воно напевне буде надруковане в августовській або сентябрьській книжці”¹⁰. Зрозуміло, що мова саме про оповідання “Сила і краса”, яке сам С. Чикаленко прочитав лише 5 липня, дав йому високу оцінку і знову зазначив, що “воно буде поміщено в августовській книжці”¹¹.

З цього часу контакти між В. Винниченком та С. Єфремовим не припинялися, хоч характер мали різний залежно від обставин, у яких ці двоє опинялися. Безумовно, що через руки С. Єфремова як секретаря редакції “Киевской старини” у 1901–1905 рр. пройшли всі твори В. Винниченка, опубліковані в цьому журналі: “Сила і краса” (1902), “Біля машини” (1902), “Антрепреньор Гаркун-Задунайський” (1903), “Контрасти” (1904), “Голота” (1905), “Мнімий господін” (1905). Як один із засновників і керівників видавництва “Вік”, С. Єфремов сприяв виданню в цьому видавництві протягом 1906 і 1907 рр. двох книг “Творів” В. Винниченка: “Краса і сила” та інші оповідання” та “Дрібні оповідання” (про першу з них мова у № 1 та № 2 поданих тут листів).

Та особливо зблизило їх спільне перебування у “третьій політичній” камері Лук’янівської в’язниці, куди вони потрапили після арешту 17 серпня (ст. ст.) 1906 р. під час обшуку в редакції газети “Громадська думка”. Одночасно з ними були заарештовані також Андрій Жук та Володимир Степан-

⁷ Лист С. Єфремова до С. Чикаленка від 29–30 червня 1925 р. // Чикаленко С., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки / Упор. та вст. ст. І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 243.

⁸ Там само. – С. 256.

⁹ Чикаленко С., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки / Упор. та вст. ст. Н. Миронець. – К., 2010. – С. 30.

¹⁰ Там само. – С. 31.

¹¹ Лист С. Чикаленка до В. Винниченка 6 липня 1902 р. // Там само. – С. 33.

ківський. Останній також опинився у “третьій політичній”. У своїх спогадах, написаних, як зазначив Г. Костюк у згаданій статті, “1956 року невдовзі перед смертю в Нью-Йорку”, він описав обставини арешту та побут мешканців “третьої політичної”: “Восени 1906 року... мене і Винниченка було арештовано в покоїку, який ми саме були собі винаймали кілька день перед тим, либонь на Тарасівській вулиці. <...> Забрали нас до Бульварного участку, а по яким тижні перевезли до Лук’янівки... Нас посадили до «Трьої політичеської», куди пару день опісля привезли ще до нас ні в чім не винного Сергія Єфремова. Нас обвинувачувано в «українській змові», осередком якої мала б бути редакція «Громадської думки». <...> Там, на Лук’янівці, згяти б час, Винниченко і я взялися студіювати англійську мову, Єфремов же студіював французьку... Десь під кінець квітня або радше на початку травня 1907 року приятелі Єфремова розстаралися й вибрали його на поруки. Опісля незабаром вийшов на волю й Винниченко – під заставу 500 карбованців, що заставив за нього Чикаленко. Виходячи, Винниченко обіцяв мені, що вибере й мене, та й справді зробив це за якийсь може тиждень... Нам суд було призначено на 12 жовтня того ж таки 1907 року”¹².

Прочитувавши цей документ, Г. Костюк підкреслив, що він є для нас важливим свідченням того, що, по-перше, “від осени 1906 і майже до половини 1907 року С. Єфремов і В. Винниченко перебували в спільній камері Лук’янівської тюрми”, а по-друге, “подає він дещо цікаве з побуту цих діячів у тюрмі та встановлює орієнтовний час їх звільнення на поруки”¹³.

Тут потрібно зробити деякі уточнення щодо часу звільнення арештантів, бо вказана у процитованому спогаді дата перейшла і в наукову літературу й не раз була тиражована. Очевидно, що під кінець життя у мемуариста, як це часто буває, події дещо змістилися в пам’яті. Якщо час арешту він пригадав правильно, бо сталося це 17 серпня за старим стилем, тобто 31 за новим (уже майже осінь), то в даті звільнення помилився. Про це свідчать два повідомлення в газеті “Рада”: 24 січня 1907 р. газета писала: “Київ. Увільнення арештованих. 22 січня увільнено з тюрми арештованих під час трусу в «Громадській Думці» 17 серпня минулого року: Марію Виноградову – під заставу в 500 р. і Карпа Войтенка. Мають ще увільнити: Сергія Єфремова – під заставу в 1000 рублів і випустили вже Володимира Винниченка під заставу 500 рублів”¹⁴. Через два дні газета знову повідомляла: “Як уже надруковано в нашій газеті, на днях випущено з тюрми Сергія Єфремова, Володимира Винниченка й Марії Виноградової, арештованих 17 серпня 1906 року під час трусу в редакції «Громадської Думки», першого увільнено під заставу 1000 руб., останніх двох – 500 рублів. ... Не мають також змоги внести заставу і арештовані тоді ж Андрій Жук і Володимир Степанківський”¹⁵.

¹² Цит. за: *Костюк Г.* Сергій Єфремов і Володимир Винниченко. – С. 163–164.

¹³ Там само. – С. 164.

¹⁴ Рада. – 1907. – 24 січня.

¹⁵ Там само. – 26 січня.

Отже, з цього джерела стає зрозумілим, що заарештовані були В. Винниченко і С. Єфремов 17 (31) серпня 1906 р., а звільнені В. Винниченко 22 січня, а С. Єфремов 24 або 25 січня (ст. ст.) 1907 р.

Маємо й інший важливий документ, який доповнює уявлення про побут мешканців “третьої політичної”. Це акварельний малюнок В. Винниченка на листівці, надісланій ним з тюрми Євгенові Голіцинському до Праги, та текст цієї листівки. На малюнку зображена камера, її облаштування й три арештанти. Під загратованим вікном – стіл із гасовою лампою, за ліжком, покритим червоною ковдрою, В. Винниченко, поряд із ним – В. Степанківський. Окремо, біля ліжка, покритого синьою ковдрою, С. Єфремов. Усі – за книгами, книги й на ліжку. Цей документ опублікував О. Кучерук у виданні, присвяченому 130-літтю В. Винниченка¹⁶. На жаль, у цій публікації документ помилково датований 1904-м роком (має бути 1906), так само й розташування зображених на знімку, якщо “зліва направо”, то має бути: “С. Єфремов, В. Степанківський, В. Винниченко”. Про це свідчить текст листівки, який, крім того, містить чимало цікавих відомостей, тож подаємо його повністю: “Страшенно радий я, що можу й тобі послати, Євженю, картку з малюнком. Рожі на цьому малюнку мало відповідають дійсності, але вид нашої камери доволі точний. Фігура поруч мене – Володя, а окремо – Єфремов. Живемо ми тільки втрьох, але що дня у нас буває такий базарь, що нема коли й почитати без перешкоди. Зараз у мене період безсонниці, п’ю бром, але й з ним так само всю ніч слухаю, як свистять понурі, безнадійні свистки у дворі й за стіною. Недавно у нас була коротенька голодовка, викликана тим, що нас били, а деяких товаришів посадовили в тюремний карцер. Народу така сила тепер, що страх. Настрій напружений, що дня можна чекати чогось надзвичайного. А бідні мої нерви, спочинувши трохи в Швейцарії, знову починають даватися в знаки. Діло ж тим часом і не посовується, досі ще не було справжнього допиту. На провінції, по словам прокурора, у 400 душ по нашому ділу зроблено трус і арештовано силу. А діло в суті своїй більше комічне, ніж серйозне, бо нарешті вони на суді лягнуть з ним в калошу”. Обабіч основного тексту дописано: “Боюсь, що перешлють з пошти в Охранку і посилаю в конверті”; “Одповідай зараз, щоб я знав, чи дістав ти сю картку. Вітаю Катерину і жду від неї листа”. Під малюнком написано: “Надписую тут навмисне, щоб не вкрали по дорозі, бо охотників знайдеться”¹⁷.

Наведене в цій листівці зізнання В. Винниченка про його нервовий стан під час перебування в тюрмі збігається зі спогадом П. Зайцева про його зустріч з В. Винниченком та їхню розмову про С. Єфремова, під час якої В. Винниченко згадував те, як вони сиділи з ним у одній тюремній камері і

¹⁶ Кучерук О. Володимир Винниченко: сторінки державно-політичної діяльності. До 130-ліття з дня народження В. Винниченка. – К., 2010.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 267–267зв.

“оповідав, що сам був тоді дуже пригноблений і знервований і що для нього товариство Єфремова було великою втіхою й розрадою”¹⁸.

Ці нелегкі, разом пережиті місяці, безумовно, вплинули на подальші їхні стосунки, хоч і були вони не завжди безхмарними, а “третя політична” час від часу згадувалася потім у листуванні. У листі від 6 січня 1908 р. В. Винниченко звертається до С Єфремова “любий Фрем” (замість майже офіційного “Шановний Сергію Александровичу!” та “Шановний Товаришу” у перших листах), а прощаючись, пише: “^{1/3} 3-ої камери уклоняється низенько” (лист № 4), а на спільній листівці, надісланій С. Єфремову В. - Винниченком і В. Степанківським 10 лютого 1911 р., читаємо: “^{2/3} 3-ої камери шле останній ^{1/3} свій сердечний привіт” (лист № 10).

Уже після того, як С. Єфремов виступив у пресі з різкою критикою п’єс В. Винниченка “Щаблі життя” та “Memento”, після того, як В. Винниченко у нову редакцію оповідання “Рабині справжнього” вставив фрагмент розмови з семінаристами, що було сприйнято в літературних колах як натяк на С. Єфремова у відповідь на його критику, після всього цього В. Винниченко надіслав С. Єфремову лист від 12 січня 1912 р. і свою брошуру “О морали господствующих и морали угнетенных”¹⁹, у якій давав відповідь критикам “Щаблів життя”, пояснюючи і відстоюючи свою позицію. Він просив С. Єфремова прочитати її і написати свою думку. “Звертаюсь до Вас тому, що вірю в Вашу щирість і знаю, що Ви мене лаяли і боролись зі мною не з особистих мотивів” (лист № 11)²⁰.

У відповідь С. Єфремов писав: “Дуже Вам дякую за брошуру, а ще більш за листа. Скажу Вам по-щирости – мені боляче було те, що між нами ніби пробігла була якась чорна кішка. Мені переказували, що Ви особисто були ображені моїми статтями про Ваші останні твори, і це мене так знеохотило, що я зарікся вже був про Вас писати, хоч напр[иклад] Ваша «Пантера»²¹ чимало викликала питаннів, які мене кортіло обговорити печатно. Особисто на Вас я ніколи не нападав, – навпаки, раз-у-раз ставив і ставлю дуже високо Ваш талант художника і, коли хочете, ту щирість з якою Ви торкає-

¹⁸ Зайцев П. Жмут спогадів про В. Винниченка // Українська літературна газета. – Мюнхен, 1959. – Ч. 7 (49). – Липень. – С. 1–3.

¹⁹ Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо моим читателям и критикам). – Львів, 1911. – 92 с.

²⁰ Згадану брошуру з проханням висловити свою думку В. Винниченко надіслав також іншим адресатам, чюю думку вважав для себе авторитетною. Зокрема, майже у той самий час він надіслав її В. Липинському, який відгукнувся великим листом з детальним аналізом брошури. Цей лист В. Липинського опублікований І. Старовойтенко (див.: Старовойтенко І. Два листи В’ячеслава Липинського до Володимира Винниченка (січень 1912 року) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2009. – Вип. 13/14. – С. 664–677). На жаль, у цій публікації з технічних, не залежних від автора причин не вміщено інформації, що у листі В. Липинського йдеться саме про брошуру В. Винниченка “О морали господствующих и морали угнетенных”.

²¹ Мова про п’єсу В. Винниченка “Чорна Пантера і Білий Ведмідь”.

тєсь усяких пекучих питаннїв життя. З другого боку, маю право думати, що наші колишні зносини й наше спільне проживання (пам'ятаєте – «3 камера»?) не давали ніякісінького приводу до особистих рахунків. Та й взагалі я не визнаю особистих рахунків в літературі і ніколи не зводив їх печатно. Коли я не згожувався з Вашими громадськими чи літературними поглядами, то вважав за свій обов'язок одверто це показувати. Мені думалось: Винниченко не потребує компліментів, а тільки щирої думки про свої твори, – і те, що я думав – я і говорив про Вас” (лист № 12).

Справді, різкі висновки критика щодо деяких творів письменника, за великим рахунком, не вплинули на їхні особисті стосунки, хоч аргументи С. Єфремова й не переконали В. Винниченка. У листі до Є. Чикаленка від 14 березня 1908 р. він писав: “Читаю Сергієву статтю²². Я знаю, Ви назвете мене і впертим, і заслїпленим, і хворим, але, їй-богу, Сергієва стаття нічого не дає мені, нічого *не доводить*, не доказує, *через що* негарні ті тези, які виставляє Мир[он] Ант[онович]²³. Він повторює те, що говорить М[ирон] Ант[онович,] і від себе додає: “бачите, люди добрі, що говорить цей дурень, паскудник, дегенерат, наївний і т. д.”. А через що? Якими науковими доказами, теоріями, міркуваннями він доводить, що Мир[он] Ант[онович] говорить паскудства? Нічим. Жаль, це мене ще більш переконує в своїй правоті”²⁴. А 26 березня, повертаючись до цієї теми, В. Винниченко знову писав тому самому адресатові, що статтю С. Єфремова читав спокійно. “Смішно було тільки в деяких місцях, де він з пересердя захоплювався і губив серйозний і коректний тон. Вся ж стаття тільки дала мені бажання в'яснити свої погляди, бо бачу, що навіть найбільш об'єктивні люди не розуміють мене”²⁵.

Як бачимо, стаття С. Єфремова була одним із спонукальних мотивів для написання В. Винниченком згаданої брошури, тож і не дивно, що він хотів знати думку критика.

А щодо ставлення В. Винниченка до С. Єфремова, то чи не найточніше він висловив його в короткій фразі у листі до Є. Чикаленка від 23 липня 1912 р., де, говорячи про спокусу перейти в російську літературу, яка була зумовлена як несправедливим, на його думку, ставленням української критики, так і неможливістю друкуватися в українських виданнях, щоб мати гідний заробіток, писав: “Хто знає, коли б не було ні Вас, ні Єфремова, чи був би я в укр[аїнській] літературі?”²⁶.

Про доброзичливе ставлення В. Винниченка до С. Єфремова свідчить і П. Зайцев у спогадах про свою зустріч з письменником восени 1916 р. Коли мова зайшла про С. Єфремова як критика Винниченкових творів, то він сказав: “Я дуже люблю Сергія, але який же з нього критик і історик літерату-

²² Див. коментар № 13.

²³ Мирон Антонович Купченко – персонаж п'єси “Щаблі життя”.

²⁴ Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 67.

²⁵ Там само. – С. 73.

²⁶ Там само. – С. 225.

ри? Він народницький солодкаво-сентиментальний публіцист і всю свою солоденьку «мудрість» завдячує Михайловському. Михайловський для Єфремова – альфа й омега, початок усіх початків і кінець усіх кінців”. Але коли В. Винниченко почав говорити про С. Єфремова як про людину, то, як пише П. Зайцев, “обличчя Володимира Кириловича відразу розпромінилося, в його очах заблищали теплі вогники, так ніби Сергій був серед нас, а він, Винниченко, дивився на нього самого з зворушливою розпучливістю. Я слухав уважно оповідача й любувався його лагідно ласкавим обличчям. Він вихваляв Єфремова як глибоко принципову й добру людину, як зразок усіх громадських чеснот”²⁷.

Наведене у цій публікації листування підтверджує, що стосунки між авторами листів залишалися дружніми. Крім цього, листування містить такі основні сюжети: видання творів В. Винниченка, оплата гонорарів, туга емігранта В. Винниченка за Україною, його прохання пересилати для російської читальні в Парижі українську літературу, про деякі творчі плани В. Винниченка під час проживання його в Росії на нелегальному становищі в роки Першої світової війни.

У поданих листах особливості авторського написання збережено. Дати виставлено упорядником у тих місцях, де вони проставлені автором. Якщо лист датований упорядником за поштовим штемпелем, змістом або за датою відповіді С. Єфремова, вказаній ним на недатованому листі В. Винниченка, дату проставлено у квадратних дужках курсивом у правому куті з відповідною підрядковою приміткою. У квадратних дужках подано й розшифровку скорочень та примітки упорядника у текстах листів. Авторські підкреслення збережено. Усі листи друкуються за автографами.

ДОКУМЕНТИ

№ 1*

[Вересень 1905 р.]

Шановний Сергіє Александр[овичу]!

Декільки разів хотів з Вами побачитись, але Вас то не було в Києві, то заняті були і таким чином мушу виїхати не побачившись з Вами. Крім де-яких чисто теоретичних питань, з приводу котрих мені дуже було цікаво знати Ваш погляд, я хотів побалакати з Вами з приводу видання моїх оповідань¹. “Пан”² казав мені, що “Вік”³ згожується видати їх на таких же умовах, як і якийсь російський видавець, се-б-то, заплатити мені по 100 р[ублів] з тисячі і взяти собі все видання.

Я, розуміється, з великою охотою згожуюсь і прошу тільки сповістити мене, чи й з боку “Віка” є згода. І коли є, то дуже прошу вислати мені за кордон хоч трохи

²⁷ Зайцев П. Жмут спогадів про В. Винниченка. – С. 1, 3.

* Лист не датований. У верхньому лівому куті першої сторінки олівцем написано: “Одписав 8/IX [1]905. С. Єфремов”.

грошей, бо... Ну, та що Вам вияснити те, що й без слів так зрозуміло. І чим скоріше Ви мені пришлете, тим з більшою радістю подякую Вам.

Їду, само собою, у ... Львів!! Їду і зтряхаю з ніг своїх прах всього живого.
Бувайте здорові.

В. Винниченко.

Адреса моя:

Львів. Чарнецького 26

Секретар Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевче[нка]⁴

Володимир Гнатюку⁵

для В[олодимира] В[инниченка].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 204.

№ 2*

Шановний Товаришу,

Й мені дуже прикро, що не довелось з Вами побачитись. Такий тепер час, що багато дечого треба б гуртом обміркувати та порадитись, що діяти. Ну, та нічого робити...

Через Фед[ора] Павл[овича]⁶ передав я для Вас 100 руб[лів] авансом за Ваші оповідання, що друкуватиме Видавництво “Вік”; друкуватиметься 2000 пр[имірників], – отже маєте дістати ще 100 зараз, скоро книжка вийде. Отсе свіжо одібрав я її з цензури, – нічого не викреслено, навіть “Біля машини”⁷ пройшло цілком. Покінчивши де-які видання, що зараз друкуються (так за місяць-два, не більше), дам до друку й Вашу книжку.

Маю до Вас прохання: чи не дозволили б Ви часом, коректуючи книжку, виправляти як що трапиться який вираз чи слово не до ладу? Певна річ, обіцяю наперед робити се обережно й без потреби оригіналу не чипати. Будьте ласкаві, співістіть, чи згода.

Бувайте здорові. Бажаю Вам од щирого серця усього найкращого. Стискаю Вашу руку.

Ваш Сергій Єфремов.

З Київa, Гоголевська, 27

8.IX.[1]905

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 35–35зв.

№ 3**

15. VII. [1]907

Шановний В[олодимире] К[ириловичу], “Дізгармонію”⁸ одіслав ще з Київa. А як справа з “К[ієвскими] В[ѣстями”⁹? Щось оповідання Вашого не видко.

* Лист адресовано: Oesterreich – Австрія. Lemberg – Львів. Наукове Товариство ім. Шевченка, ул. Чарнецького, 26. В[исоко]п[оважаний] добродій Володимир Гнатюк для В[олодимира] В[инниченка]. На поштовому штампелі Києва дата – 8.9.05.

** Поштівка з портретом І. Котляревського, адресована: “Кієвъ. Редакція «Ради», Б.-Подвальная, 6. В[ладимиру] Кириловичу”. На поштовому штампелі: “Гайворонь. Жи-томир. 16.7.07”.

Подякуйте од мене Володі¹⁰ за адресу.

Чи “Рада”¹¹ виходить? Я вже третій день її не одержую. Будьте ласка, скажіть про це в конторі.

Бувайте здорові. Усього доброго. Ваш С. Єфремов.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26.– Арк. 36–36зв.

№ 4*

6-I-[19]08.

Як би Ви знали, як Ви мене обрадували сьогодні своїм чеком, любий Фрем! Як раз сидів і сумно міркував, де-б його ще позичити на обід. Коли чую дзвонять. Почтальон і чек... З радости мало не поцілував чортового француза. Дякую, дуже-дуже дякую!

Так Вам не подобались “Щаблі”¹²? Дуже жаль мені. Ну, нетерпляче буду ждати Вашої статті¹³. Не знаю тільки, як Вам відповідати. Навчіть.

А чи Ви послали в “Новую книгу”¹⁴ на рецензію “Дізгармонію”? Чи читали в “Свободн[ой] Мысл[и]”¹⁵ статтю про “Дізгарм[онію]”? Я ще й досі не читав Стешенкової¹⁶, не маю “Вістн[ика]”¹⁷. – А чого це в “Р[аді]” стоїть оповістка про “Дзв[ін]”¹⁸ і нема звістки, що його сконфісковано? Чи, може, чого доброго, він ще здоровий? – Борисов¹⁹ – нахал і мерзота. Він робить пакості і ще жаліється, ламає умови, тисне і корчить з себе казанську сироту. Ви краще спитайте його, чому він не дає в книгарню “Дрібних Опов[ідань]”²⁰, коли умова була платити йому в строки після рахунків з книгарнею. Я йому написав уже. З “Дзв[оном]” він так само ламає умови і сам псує всю справу.

Ну, бувайте. ¹/₃ 3-ої камери уклоняється низенько²¹. Як Ваш “Вік”²²? Як вийде, пришліть мені, я можу навіть заплатити. Стискаю руку. В[инниченко].

[Зверху сторінки над текстом дописано:] Моя адреса тепер инча. Див[ись] на обор[оті]**.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 205.

№ 5***

[22 липня 1908 р.]

Любий Фрем! Пишу Вам на Криве, думаючи, що тут застану Вас. Дуже прошу, вишліть мені в цей же день не 30, а 40 р[ублів]. Дуже треба, дуже, дуже! На таку адресу: Genève. Poste Plain Palais Poste-Restante. Мені. – Дуже буду дякувати. Чекаю нетерпляче. Справа з моїм здоров'ям іде дуже на гірше. Ну, та п[р]о це й говорить не хочеться. А Ви працюєте? Як я завидую Вам! Так завидую, як може завидувати

* Поштівка, адресована: “Сергій Александрович Ефремовъ Гоголевская, 27. Киевъ *Russie*”. На поштовому штемпелі Женеві дата: 7.1.08; на поштовому штемпелі Києва: 29.12.07.

** На звороті написано: “В-г Carl Vogt, 89, chez M-me M. Thèvoz, W. Starosolsky”.

*** Поштова картка з краєвидом, під яким написано: “1229. – Montreux. – Qual et Dents du Midi”. Адресована: “О. В. Юркевичу для Сергія Алекс[андровича] с. Кривое. Сквирского у. Киевской г. *Russie*”. Датована упорядником за новим стилем за штемпелем місця відправлення – Женеві.

безногий дивлячись на людей, які ходять і зовсім навіть не помічають того. Ну, всього ж Вам доброго, хай удвоє краще робиться! Прощайте. В. В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 206.

№ 6*

5-VIII-[1908]

Дістав і дуже дякую. А чому Ви так швидко втікли від доктора²³? Я б сидів там без кінця, так тут погано. Не пишу більш нічого, бо певний, що на цю адресу лист “загубиться”.

Дуже ще раз дякую і міцно стискаю руку.

В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 207.

№ 7**

11-I-[19]09

Любий Фрем! Здорові! Це раз. А друге ось що: просять мене з російської тутешньої читалки, щоб я їм дав по 1 екз[емпляру] своїх творів. Крім того прохають попросити Ваше видавництво прислати дурно все, що можете. Далі, чи не могли б Ви попросити “Кієвскія Вѣсти” прислати їм свою газету. Адреса для газети така: Salle de lecture russe, 81, Rue Pascal, Paris. Крім цього передайте також панові їхнє прохання прислати “Раду”. Коли все це зробите, будемо і я і вони дуже вдячні Вам за послугу. Книжки шліть на мою адресу. Моїх пришліть мені по 3 екз[емпляри]. Вибачте за нахабство, але виконайте прохання. – Що поробляєте? Над чим працюєте тепер? Ось місяця через два будете мать нагоду ще раз лаять мене, бо я не показався і пишу “одповідь”²⁴. Навіть уже трохи одповів новою п’есою посланою до “Вістн[ика]”²⁵. Цікаво, що Ви про неї скажете. Прочитайте й напишіть. А поки що з щирою сердечністю стискаю Вам руку.

В. В[инниченко].

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 208.

№ 8

[Січень 1909 р.]

Любий Вольдемар,

з новим роком будьте здоровенькі! Усього, всього Вам найкращого: здоровля, щастя і копицю гарних творів!

Говорив я з паном про “Раду” для читальні. Він каже, що Вам посилається, то щоб Ви з ласки своєї давали й до читальні. Редакція “Кієвских Вістей” теж згод-

* Поштова картка, адресована: “С. А. Ефремовъ Гоголевская, 27 Кієвъ. *Russie*”. На поштовому штемпелі Києва дата – 26.7.08, Женеви – 5.VIII.08.

** Поштова картка, адресована: “С. А. Ефремову Редакція “Ради” Б-Подвальная, 6 Кієвъ *Russie*”. У верхньому лівому куті навкоси написано зворотну адресу: “V. Starosolsky Paris M-r le Prince № 63”. На поштовому штемпелі дата – 1-01-09. Місце відправлення відбито нечітко.

жується давати примірник, але просить, щоб читальня пересилку взяла на себе (щось коло 80 коп[ійок] за місяць). То нехай вишлють на пересилку (80 × 12 = 9 р[ублів] 60 к[опійок]), то зараз діставатимуть і газету.

Видавництво залюбки теж дасть для читальні всі свої видання, але знов ота пересилка лякає: мабуть не один десяток карбованців коштуватиме, а на них зараз ой як скрутно. Може, чи не знаєте Ви, хто-небудь звідси їхатиме до Парижу такий, щоб узяться доставити Вам книжки? Тоді нехай зайде і я йому дам усе, що маю (Ваших книжок – скільки бажаєте). Як що такої людини не знайдеться, то знов буде морока з пересилкою. Шукатиму й я, через кого б передати.

Чи не знаєте Ви, як стоїть справа з Вашим львівським комісіонером (пам'ятаєте – Ви казали йому дати книжок?)? Книжки йому послано вже більш року, а від його нічого сенько. Як що знаєте, де він повертається, то нагадайте йому – може б він виплатив що вторгував.

Чув про Вашу нову пієсу і з нетерплячкою дожидаю її, коли появиться друком. Правду кажучи боюсь я Вашої “відповіді”, як боюсь усякої публіцистики, проповіді etc. в белетристичній формі. “Щаблі життя” через те й вийшли (на мою думку, розуміється) невдатними, що замість давати картини життя, Ви почали проповідувати, – не казати вже, що саме. Найщиріше моє Вам бажання – покинути цей рід писання і вернутись до того, якого Ви вже такі гарні зразки дали. Ну, та я розумію, що поки Вам хочеться проповідувати, то ніякі докази не переконають Вас, поки саме життя не переконає.

А чи Ви знаєте книжку д[окто]ра Омельченка “В поисках социалистической морали”? Це лекції про Ваші пієси, видано її російською мовою в Петербурзі²⁶.

Ну, будьте здорові. Ще раз усього Вам найкращого.

Ваш Фрем.

А як з російським перекладом Ваших творів?

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 41, 41зв., 42.

№ 9*

3.1.1910

В[ельми]шановний Вол[одимир] Кириловичу, гроші одібрав і дуже дякую. Чи вже книжки прийшли, чи треба ще підігнати контору? Раз її вже підганяв.

Бувайте здорові й щасливі в новому році.

Ваш Сергій Сфремов.

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 37–37зв.

№ 10**

[10 лютого 1911 р.]

²/₃ 3-ої камери шле останній ¹/₃ свій сердечний привіт²⁷.

В[олодимир] В[инниченко].

* Поштівка, адресована: “Франція. Парижъ. France. Paris M-r V. Starossolsky Hôtel *Vauquelin*, 24 rue des Fossis st Jaques. *Paris*”. На лицьовій стороні – портрет Степана Руданського.

** Переписний листок, адресований: “*Кієвъ Б-Подвальная, 6 Редакция «Ради» Сергію Александровичу Сфремову Russland*”. Зліва надруковано: “Накладом Видавничої

[Подальший текст написано іншим почерком]

Вол[одимир] Ст[епанківськ]ий

(“Іш, іш, змовілись па-аднаму в к[ло]з[е]т хадіть?”).

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 209.

№ 11

[2 січня 1912 р.]

В[ельми]Шановний Сергію Олександровичу!

Посилаю Вам свою брошуру²⁸, прочитайте і напишіть мені Вашу думку. Звертаюсь до Вас тому, що вірю в Вашу щирість і знаю, що Ви мене ляjali і боролись зі мною не з особистих мотивів.

Я чув, що Ви взяли за особисте один уступ в “Рабинях Справжнього”²⁹. Це – непорозуміння. Як би видавець (Понятенко)³⁰ не випустив того, що мало бути на місці крапок, Ви (а також і другі) побачили б, що особистого там не було. Я дуже жалкував і сердився, що те оповідання вийшло в такому вигляді.

Я нічого не маю й не матиму проти того, коли Ви мене й надалі ляжатимете, але хотів би тільки, щоб не було особистих непорозуміннь. А також, мені хочеться, – як я й пишу в брошурі, – щоб мене ляjali за те, що я кажу, а не за те, що тільки здається або неправильно зрозуміли.

Буду радий, як одпишете мені по щирости й не ховаючи своїх думок з приводу мого “листа”.

В. Винниченко.

Моя адреса: Вп. п. Р. Ліфшці Мурарська, 30-II *Львів*
2-I-[19]12 р.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 210.

№ 12*

[24 грудня 1911 р.]

Вельмишановний Володимире Кириловичу,

вернувшись сьогодні до Києва, застав листа Вашого й брошуру. Поки зберусь написати Вам докладно “по суті”, пишу коротенько.

Дуже Вам дякую за брошуру, а ще більш за листа. Скажу Вам по-щирости – мені боляче було те, що між нами ніби пробігла була якась чорна кішка. Мені переказували, що Ви особисто були ображені моїми статтями про Ваші останні твори, і

Комісії Ц. К. У. М. С. Ш. у Львові. З «Загальної Друкарні», у Львові”. На лицьовій стороні – портрет Франціско Феррера з таким текстом над портретом: “Тільки ті стадії поступу трівки, які вкоріняють ся в уми й почування людськості, заки їх признає якийсь закон. Одинокий шлях для здійснення добра – насаджувати його через виховане і ширити приміром» Ф. ФЕРРЕР”. Під портретом: “**Франціско Феррер**. Мученик за Вільну Школу. (Уродив ся 10. січня 1859 року, – розстріляний в кріпости Montjuich 13. жовтня 1909 р.)”. Датовано упорядником за поштовим штемпелем, відбиток якого нечіткий.

* Це відповідь на лист В. Винниченка від 12.01.1912. В. Винниченко, живучи в Європі, датував листи за новим стилем, С. Єфремов – за старим.

це мене так знеохотило, що я зарікся вже був про Вас писати, хоч напр[иклад] Ваша “Пантера”³¹ чимало викликала питаннів, які мене кортіло обговорити печатно. Особисто на Вас я ніколи не нападав, – навпаки, раз-у-раз ставив і ставлю дуже високо Ваш талант художника і, коли хочете, ту щирість з якою Ви торкаєтесь усяких пекучих питаннів життя. З другого боку, маю право думати, що наші колишні зносини й наше спільне проживання (пам’ятаєте – “З камера”?) не давали ніякісінького приводу до особистих рахунків. Та й взагалі я не визнаю особистих рахунків в літературі і ніколи не зводив їх печатно. Коли я не згожувався з Вашими громадськими чи літературними поглядами, то вважав за свій обов’язок одверто це показувати. Мені думалось: Винниченко не потребує компліментів, а тільки щирої думки про свої твори, – і те, що я думав – я і говорив про Вас. Отже, кажу, боляче мені було, коли до мене доходили чутки, що Ви реагуєте на цю щирю думку не так, як мені здавалось повинні були реагувати. І я дуже радий, що з Вашого листа дізнався, що я помилився.

Про “Рабіні справжнього” Вам сказали неправду. Дійсно, багато людей, що читали їх у новій редакції, говорили мені те, про що й Ви пишете. Я би не міг про це мати власної думки просто через те, що *не* читав цього оповідання в окремому виданні й пам’ятаю його тільки таким, як воно друкувалося в газеті. Спитаєте може, чому не прочитав, коли од інших чув, що там єсть особисті натяки? Знаєте – оті самі чутки й одбили мені охоту читати його: не хотілось, знов таки, бачити Вас в образливій для Вашого таланту ролі людини, що помщається на літературному супротивникові, не даючи йому змоги оборонятися. Дуже радий дізнатися, що й тут Ви не заподіяли того, що Вам накидали.

Ваше “Открытое письмо” зараз же перечитаю, бо давно вже цікавився їм, тільки не міг дістати. І певне – скажу свою думку по ширости³², чи в газеті, коли воно мене захопить, чи в приватному листі.

Ну, будьте здорові і всього доброго.

Ваш Сергій Єфремов.

24.XII.1911

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 38, 38зв., 39.

№ 13

20-I-[19]12

Дуже радий, Сергію Олександровичу, що Ви так прийняли мого листа і тим не дали затягнутися непорозумінню.

Тепер чекаю від Вас відповіді вже на саму брошуру. Дуже-дуже мені цікаво, що Ви скажете, і в чому, й через що не будете згодні. Я так глибоко вірю в істинність того, що там писав, що мені здається просто неможливою якась інча думка. Розуміється, інчої думки тримаються й триматимуться багато людей, які так само вірять і віритимуть в істинність свого думання. Це й необхідно і потрібно. А все ж таки хочеться, щоб принаймні ті, які одного стану зі мною, думали так, як я (або я так, як вони).

Нетерпляче чекаю Вашої відповіді чи в пресі чи в приватному листі.

Що чувати в підпольних сферах України? Зверху видно, що тіснять і запихають так, що хутко нас знову не видно буде. Але як там в “широких” наших кругах це приймається? Чи робляться якісь заходи для боротьби? Чи принаймні утворюється відпорний настрій?

Страшенно хочеться додому, остогидів закордон; хочеться бути активним, вмiшатися в життя, яке б воно тяжке не було. А тут сиди і дивись, як рутенці³³ ходять на каву, як тiкають од шпiрка або б'ються на *соціалістичних* зiбраннях. Навiть в таку мерзоту не можеш вмiшатися, бо кожний може сказати: “а ти, чужинче, чого? Геть!”

Що чути про амністію³⁴? Чи то серйозне щось чи так собі, для престiжу?

Ну, всього найкращого!

Стискаю руку!

В. Вин[ниченко].

IP НБУВ. – Ф. 317. – № 211.

№ 14*

[6 лютого 1912 р.]

Простiть, Володимире Кириловичу, що так затяг з вiдповiдю і на листа Вашого і на друковане “письмо”. Трохи був нездужав, а тепер набiгло сила всякої негайної роботи, що розбила мої попередні замiри. План у мене такий: 1) про Струве ще 1-2 фельетони³⁵, 2) вiдповiдь Дорошенковi 1 фельетон³⁶, і 3) з приводу Вашого листа³⁷. Горе моє, що в газетi не можу на тиждень мiстити бiльш одного фельетону, – ну, то теми й залежуються, або й зовсiм мушу їх одкидати, коли щось нагальне набiгає.

Брошюра Ваша (друковане “письмо”) дає добрий привiд до дискусiї на принципiальні теми. Багато де з чим у нiй я не згожуюсь, але все-таки дуже радий, що вона з'явилась. Це в усякому разi цікавий документ, на який треба реагувати. Думаю, що не пізніш, як за мiсяць, напишу про неї, – тим то не хочу писати приватно.

У нас “кисло”, як сами знаєте з газет. Чутки про амністію, певна рiч, дурниця. Не тим тепер пахне. Оце в зв'язку з виборами наче трохи розворушуються люде, але поки що дуже-дуже помалу...

Ну, всього Вам доброго!

Ваш Сергiй Єфремов.

6.II.1912

ЦДАВО України. – Ф. 1823. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 40–40зв.

№ 15

В[ельми]шановний Сергiє Олександров[ичу]³⁸. Григорiй Константинович³⁹ тепер трохи хворий і прохав мене написати за його Вам. Рiч у тiм, що в його є робота аркушiв на 4-4 ½ і він її має друкувати в одному рос[iйському] виданню. Але хотiв би одночасно й по укр[аїнськи]. В рос[iйському] виданню згодились на це. Як стоiть справа з журналом і на коли можна сподiватись дозволу⁴⁰? В рос[iйському] виданню не можуть довго ждати і хотять швидче друкувати. Чи не можна б у збiрник? Ви писали, що є мiсце на 1-2 аркушi. Хiба не можна трохи поширити і дати Гр[иго-рiю] Конст[антиновичу] мiсце. Не так для заробiтку йому це треба, як для того, щоб було по-укр[аїнськи] надруковано одночасно. І коли можна буде в збiрник, то негайно напишiть, коли він вийде, який термiн можна призначати росiянам. Взагалі дуже прошу одповiсти як найшвидше. Може, придумаєте ще якусь комбiнацiю? Ну, та хоч про це напишiть, щоб знати, чи можна на щось рахувати йому у Вас.

* Лист адресовано: “Oesterreich – Австрія Lemberg – Львiв Вп. п. Р. Лiфшiц, Му-рарська, 30, II”.

Як ся маєте? Що поробляєте? Сердечно вітаю Вас.

[Підпис нерозбірливий].

18-IV-[19]15

IP НБУВ. – Ф. 317. – № 212.

№ 16*

[5 липня 1916 р.]

Для Ів[ана] Петр[овича]⁴¹

Дорогий товаришу, з Садовськ[им]⁴² вийшло трохи негарно: я вже не застав його у Києві й не можу допитатись, куди саме він виїхав. Але виїхав він не на довго, в серпні знов гратиме, то коли не довідаюсь, де він тепер, то тоді передам. Не добре, що трохи загається, але шб ж робити!

Прохав дати йому п'єсу ще й Мар'яненко⁴³ (у його тепер своя трупа). Чи можна? Як що дозволить автор, то можна буде йому дати, як надрукується, – до того часу й цензура своє слово скаже.

Васильченка⁴⁴ й Чайку⁴⁵ я Вам вислав. Чи одібрали?

Що до Мирного⁴⁶, то може взяти один з цих двох уривків: або 1) Польова царівна стор. 5–13 додавши до його з глави “Дознався”, стор. 69–76, або 2) “Дитячі літа” й “Жив-жив” (стор. 28–52). Ці обидва уривки складають самостійну цілість. Перечитайте їх, та й виберіть, що більш подобається⁴⁷.

Як ся маєте? Кланяюсь і бувайте!

Ваш Сергій.

P. S. Завтра їду на село, мабуть з місяць пробуду в Кононівці⁴⁸.

5.VII.1916.

IP НБУВ. – Ф. 317. – № 116.

КОМЕНТАРІ

1. Мова про видання: *Винниченко В.* Твори. – К., 1906. – Кн. 1: Краса і сила та інші оповідання. – 411 с. До книги увійшли такі оповідання: “Краса і сила”, “Заручини”, “Голота”, “Біля машини”, “Контрасти”, “Антрепньор Гаркун-Задунайський”, “Мнімий господін”.

2. “Пан” – Чикаленко Євген Харлампійович (1861–1929).

3. “Вік” – видавництво, засноване в Києві 1895 р. за участю С. Єфремова, О. Лотоцького, Ф. Матушевського, В. Дурдуківського та ін. Існувало до 1918 р. Видало 140 назв книжок загальним тиражем 560 000 примірників, зокрема – тритомну “Антологію української літератури”.

4. Наукове товариство імені Т. Шевченка – найстаріше і довгий час єдине українське наукове товариство, засноване 1873 р. у Львові спочатку як літературне під назвою “Товариство ім. Шевченка”. У зв'язку з необхідністю розгортання наукової роботи, загальмованої на території України, що входила до складу Російської імперії, Емським 1876 р. указом, який забороняв вживання української мови, та іншими

* Закритий лист, адресований: “Москва Гагаринский пер. 26, кв. 29 Зиновію Григорьевичу Моргулису”. За цією адресою одержував листи В. Винниченко, який тоді жив у Москві нелегально як Іван Петрович Гергель.

обмеженнями, Т-во ім. Шевченка заходами О. Кониського та В. Антоновича було в 1893 р. реорганізоване в Наукове т-во ім. Шевченка (НТШ). З 1897 до 1913 рр. головою НТШ був М. Грушевський. НТШ відіграло визначну роль у науковому і культурному житті Галичини і Львова, фактично виконувало роль академії наук.

5. Гнатюк Володимир Михайлович (1871–1929) – український етнограф, публіцист, громадський діяч, з 1899 р. – секретар НТШ, з 1901 р. – секретар, а з 1916 – голова Етнографічної комісії НТШ. Співредактор ЛНВ (1898–1906, початок 1920-х рр.), директор Української видавничої спілки, співредактор багатьох її видань. З 1924 р. – член ВУАН, член-кореспондент Російської академії наук, низки наукових товариств та організацій. Відредагував і видав близько 60 томів “Етнографічного збірника” й “Матеріалів для української етнології”, автор численних наукових праць.

6. Матушевський Федір Павлович (1869–1919) – український громадсько-політичний діяч, журналіст, за фахом – правник. Один із засновників видавництва “Вік” у Києві (1895), головний редактор газет “Громадська думка” (1906), “Рада”, співробітник журналів “Киевская старина”, ЛНВ, “Украинская жизнь”, “Нова громада”. Автор літературно-критичних статей про Т. Шевченка, А. Свидницького, В. Антоновича, оглядів українського та російського життя. Учасник кооперативного руху на Київщині та Харківщині, редактор кооперативного тижневика “Муравейник” (“Комашня”). Активний діяч Всеукраїнської загальної організації, ТУП і УРДП (з червня 1917 – УПСФ). Член Центральної та Малої рад. У 1919 – голова дипломатичної місії УНР у Греції, де й помер.

7. “Біля машини” – оповідання В. Винниченка, вперше опубліковане: Киевская старина. – 1902. – Т. 79. – С. 435–458.

8. “Дізгармонія” – п’єса В. Винниченка, вперше публікувалася з підзаголовком “З життя революціонерів” у журналі “Вільна Україна” (СПб., 1906. – V–VI. – Ч. 5–6. – С. 37–58). Публікацію не закінчено, бо після конфіскації журнал перестав виходити. Повністю опублікована окремим виданням видавництвом “Вік” у серії “Українська бібліотека” (К., 1907. – Ч. 19. – 196 с.).

9. “Кіевские Вѣсти” – щоденна літературно-політична, економічна і громадська газета ліберально-демократичного напрямку, виходила в Києві в 1907–1911 рр. Редактор – О. Ф. Саліковський. Завдяки М. Василенкові та С. Єфремову стала російськомовною трибуною з українського питання.

10. Можливо, йдеться про Володимира Степанківського.

11. “Рада” – єдина щоденна газета, що виходила українською мовою на Наддніпрянській Україні як безпосереднє продовження “Громадської думки”, забороненої російським урядом. Виходила в Києві з 15.09.1906 до 2.08.1914; видавав і фінансував газету Є. Чикаленко при деякій матеріальній підтримці від В. Смиренка, Л. Жебуньова, В. Леонтовича, П. Стебницького. Головними редакторами “Ради” у різний час були: Ф. Матушевський, М. Павловський, А. Ніковський.

12. “Щаблі життя” – п’єса В. Винниченка; вперше опублікована: Дзвін. – К., 1907. – С. 9–152. Цей твір викликав гостру критику як у пресі (М. Гехтер, С. Єфремов, С. Петлюра, Г. Хоткевич та ін.), так і в адресованих автору приватних листах (Є. Чикаленко).

13. Стаття С. Єфремова “Літературний намул” з критикою п’єси В. Винниченка “Щаблі життя” була опублікована в газеті “Рада” (1908. – № 45. – 23 лютого (7 березня). – С. 2–3; № 46. – 24 лютого (8 березня). – С. 2; № 48. – 27 лютого (11 березня). – С. 2–3; № 49. – 28 лютого (12 березня). – С. 2–3; № 51. – 1 (14)

березня. – С. 1–3; № 53. – 4 (17) березня). – С. 2–3. У ній С. Єфремов назвав п'єсу “Щаблі життя” “найслабшим з усього, що написав д. Винниченко”.

14. “Новая книга” – щотижневий критико-бібліографічний журнал, що видавався в Петербурзі з червня по жовтень 1907 р. Всього вийшло 14 номерів. Рецензії на п'єсу В. Винниченка в цьому виданні не виявлено.

15. Газета “Рада” (1907. – № 286. – 21 декабря. – С. 3) у статті “Російська критика про «Дізгармонію» В. Винниченка” повідомляла, що газета “Свободная мысль” (Женева, 1907. – № 31) помістила статтю К. Ар-на “На развалинах (из психологии кающихся революционеров)” про драму В. Винниченка “Дізгармонія”. Автор статті дає Винниченкові дуже високу оцінку: “Автор драми – Винниченко – талант молодий, але він уже показав себе у цілому ряді прекрасних праць, це безумовно найталановитіший і найщиріший письменник відродженої української літератури. Прінципальність і чесність автора не підлягають сумніву”.

16. Рецензія І. Стешенка під назвою “Художня дізгармонія (з приводу п'єси д. Винниченка)” опублікована в ЛНВ (1907. – Т. 40. – Кн. 10. – С. 116–121). Підпис: Ів. С-ко. Автор рецензії захищає російських і українських марксистів від негативної оцінки, яку дав їм В. Винниченко, змалювавши у досить темних фарбах. Він звинувачує письменника в тенденційності й приходить до висновку, що п'єсу не можна назвати художнім твором. І. Франко в листі до М. С. Грушевського від 3 серпня 1907 р. писав, що “дістав книжечку Винниченка. Справді річ дуже слаба. Я й зреферував статтю (зіло наївну, і школярську) Ів. Ст[ешен]ка і додав нотку від редакції, яку й посилаю Вам оце” (Листування Михайла Грушевського. – К.; Нью-Йорк, Париж; Львів; Торонто; 2006. – Т. 3. / Ред. Л. Винар; упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – С. 309).

17. Йдеться про “Літературно-науковий вістник” (ЛНВ) – літературно-мистецький, науковий і суспільно-політичний щомісячний журнал, що виходив у 1889–1906 та 1922–1932 рр. у Львові, 1907–1914 та 1917–1919 рр. – у Києві. Заснований з ініціативи М. Грушевського як продовження журналів “Зоря” (видання НТШ) та “Жите і слово” (редактор І. Франко).

18. “Дзвін” – збірник, який видавався видавничим товариством “Дзвін”. Перший збірник вийшов у кінці 1907 р., у ньому були опубліковані: п'єса В. Винниченка “Щаблі життя”, вірші С. Черкасенка, оповідання М. Коцюбинського “В дорозі”, статті В. Левитського “Національне питання в Австрії і соціал-демократія”, В. Степанківського “Українська політика” та Д. Сергієнка “До питання про аграрну реформу”. Готувався другий збірник, але через брак коштів у світ не вийшов.

19. Борисов С. А. – власник друкарні в Києві на вул. Маложиитомирській, № 16.

20. “Дрібні оповідання” – збірка оповідань В. Винниченка (Твори. – К., 1907. – Кн. 2. – 204 с.); до неї увійшли 10 творів письменника, які перед тим друкувалися в періодичних виданнях: “Дим”, “Темна сила”, “Хто ворог”, “На пристані”, “Уміркований” та “щирий», “Раб краси”, “Малорос-європеєць”, “Голод”, “Честь”, “Ланцюг”.

21. Після третього арешту в кінці серпня 1906 р. В. Винниченко був ув'язнений у Лук'янівській тюрмі. У “третьій політичній” камері одночасно з ним якийсь час перебували Володимир Степанківський та Сергій Єфремов.

22. В. Винниченко, мабуть, мав на увазі журнал-тижневик “Вік”, про видання якого з ініціативи С. Єфремова клопоталося однойменне видавництво. Журнал планувалося видавати з літературним додатком, що мав виходити окремими книжками 4–5 разів на рік. Його редактором мав бути С. Єфремов. Він писав М. Грушевсько-

му 11 жовтня (28 вересня) 1904 р.: “Подав я недавно прохання в Главное Управление по делам печати, аби дозволило мені видавать часопись «Вік». Надії майже не маю, та порішив хоч раз на віку спробувати щастя” (див.: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г. Бурлака, Н. Лисенко. – Т. 3. – С. 213). Свої клопотання С. Єфремов описав у спогадах “Про дні минулі”. З них, зокрема, довідуємося, що після 20 листопада 1904 р. він на запрошення О. Лотоцького виїхав до Петербурга, підготувавши офіційне прохання на видання журналу “Вік” та написавши статтю про становище українського друкованого слова – “Вне закона”. З проханням він звернувся до міністра внутрішніх справ князя П. Святополка-Мирського, якому залишив офіційні документи на видання, а ще через тиждень відвідав начальника Головного управління у справах друку М. Зверева. Розмови із зазначеними посадовцями С. Єфремов одразу записав, але вони пропали, за його словами, після одного із жандармських обшуків. Відповідь на свої заходи С. Єфремов отримав у постанові Ради міністрів від 28/31 грудня, яка фіксувала необхідність скасування попередніх репресій особливою нарадою. Також С. Єфремов отримав і особисту відповідь на свої клопотання: “ходатайство не подлежит удовлетворению” (див. *Єфремов С. Про дні минулі // Молода нація.* – К., 2004. – № 3. – С. 178–182). Після отриманої негативної відповіді С. Єфремов опротестував її (див.: *В. [Гнатюк В.]. З преси.* – ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – Кн. III. – С. 141, рубрика “Хроніка і бібліографія”). Однак видання так і не було дозволено.

23. Йдеться про Юркевича Йосипа В’ячеславовича (1855–1910) – українського громадського і кооперативного діяча, лікаря за фахом. “Українець польської культури”, що зазнав впливів В. Антоновича, Т. Рильського, випускник медичного факультету Київського університету, працював лікарем у Харкові, на Чернігівщині, у рідному селі Кривому Сквирського повіту на Київщині. Співробітник “Ради”, “Села”, ЛНВ та ін. В. Винниченко дружив з його сином Левком.

24. Можливо, йдеться про підготовку В. Винниченком твору “Про мораль пануючих і мораль пригноблених (Одвертий лист до моїх читачів і критиків)”, який у 1911 р. був опублікований у журналі “Наш голос” (Львів. – Ч. 9–10. – С. 541–479; Ч. 11–12. – С. 529–564). Цього ж року твір вийшов у Львові окремою брошурою російською мовою: *Винниченко В. О морали господствующих и морали угнетенных (Открытое письмо моим читателям и критикам).*

25. Йдеться про п’єсу В. Винниченка “Memento”, яка вперше опублікована: ЛНВ. – 1909. – Кн. 2. – С. 241–303. Її гостро критикував Є. Чикаленко у листах до автора. Зокрема, зразу ж після прочитання п’єси він писав: “Мушу Вам сказать, що в Вашій п’єсі тільки останній акт живий, реальний, художественный; два перших – се нудна, нудна публіцистика, а третій, просто, якась ерунда. Простіть за щирість, але мені боляче за Вас, за наш театр, за весь наш рух. <...> Ви, наш найбільший талант, пишете якусь нудоту, нікому не потрібну публіцистику, та ще таку стару, яку ще Спарта практикувала. Якби у Вас не попсувався б якийсь там гвинтик, то Ви могли б написать досі багато гарних п’єс, які оживили б наш театр, підбадьорили б дух у всієї нашої суспільности і самі заробили б може вже на власну дачу. А Ви чи з упертости, чи не знаю з яких мотивів, хочете бути «чесним з собою» і хочете сій суспільности довести сей принцип, власне, хочете одкрити давно одкриту Америку” (Лист Є. Чикаленка до В. Винниченка 31 грудня 1908 р. // Чикаленко Є., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 127).

С. Єфремов у статті “Гнучка чесність (з сучасного письменства)” (Рада. – 1909. – № 59. – 26 березня. – С. 2–3; № 60. – 27 березня. – С. 2–4) піддав п’єсу В. Винниченка “Memento” гострій критиці, особливо її головну філософсько-етичну концепцію “чесність з собою”. Критик твердив, що це – “антигромадська мораль”, зручна “ширма”, за яку ховаються ті, хто її визнають, щоразу, коли хочуть допуститися нечесного діла. С. Єфремов уболівав над цією невдачею письменника, інші твори якого (“Краса і сила”, “Боротьба”, “Голота” та ін.) він високо цінував і називав В. Винниченка “талановитим і коштовним письменником”.

26. Мова про брошуру: *Омельченко А.* Въ поисках социалистической морали. Лекції о пьесах В. Винниченка “Дізгармонія”, “Великий молах”, “Щаблі життя”. – СПб., 1909. – 112 с.

27. Див. коментар № 21.

28. Див. коментар № 24.

29. Із листування С. Чикаленка з А. Ніковським стає відомо, що зміни, які вніс В. Винниченко в оповідання “Рабині справжнього” при підготовці до публікації в III книзі його творів порівняно з варіантом, який первісно був опублікований у “Раді” (Рада. – 1907. – № 271. – 2 грудня. – С. 2–3), зокрема сюжет про “семінарів”, тобто семінаристів, що бояться нових думок, були сприйняті як натяк на С. Єфремова. Пропонуючи А. Ніковському в листах від 18 січня і 26 лютого 1910 р. написати рецензію на III книгу В. Винниченка, С. Чикаленко привертав його увагу до того, що “в першому друкові (в «Раді») нічого не було про «семінарів», а вставив автор після критичних статей Єфремова”. С. Чикаленко вважав, що такий нетолерантний спосіб зводити рахунки з критиками не гідний справжнього художника, яким він вважав В. Винниченка (див.: Чикаленко С., Ніковський А. Листування. 1908–1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко. – К., 2010. – С. 47, 50).

30. Понятенко Прокіп Дмитрович (1878–1971) – громадський діяч, публіцист, видавець. Активний діяч полтавського та катеринославського відділень РУП, редагував партійні видання у Львові та журнал “Вільна Україна” у Петербурзі. Працював адміністратором у “Раді” та друкував тут свої статті. Також публікувався у ЛНВ, “Полтавских губернских ведомостях”, “Світлі”, “Робітничій газеті”, “Нашому слові”, альманасі “Розвага”. Автор прозового твору “Кум-мірошник, або Сатана в бочці”, публіцистичних брошур “Культура, національність та асиміляція”, “Значіння рідної мови для поетичної творчості Шевченка”, численних перекладів. У 1917 р. – посол УНР в Катеринодарі, співпрацював із “Робітничою газетою”. З утворенням українського уряду – товариш генерального секретаря внутрішніх справ, директор канцелярії міністра внутрішніх справ. За часів Директорії входив до дипломатичної місії УНР у Польщі (1919–1920). 1923 р. переїхав на Кубань, де працював бухгалтером. У роки Другої світової війни виїхав у Казахстан, де й помер.

31. “Чорна Пантера і Білий Медвідь” – п’єса В. Винниченка, вперше опублікована: ЛНВ. – 1911. – Т. 54. – Кн. 6. – С. 385–431.

32. Друкованого відгуку С. Єфремова на брошуру В. Винниченка виявити не вдалося.

33. Рутенці (від *латин.* Rutheni, Ruteni) – синонім назв: русини, українці. Рутенцями в той час у саркастично-презирливому тоні називали галицьких українців, які лояльно ставилися до австро-угорської влади. Цю назву вживали І. Франко (оповідання “Rutensy”, праця “Рутенці: типи галицьких русинів із 60-х та 70-х рр. минулого віку” (1913)), М. Павлик та ін. Відповідає назві “малороси” у центральних та східноукраїнських землях.

34. У зв'язку з підготовкою до відзначення у 1913 р. 300-ліття царювання династії Романових у народі ширились чутки про амністію так званим політичним злочинцям. В. Винниченко сподівався, що це дозволить йому повернутися в Україну.

35. Полеміка С. Єфремова із російським публіцистом Петром Струве була опублікована під рубрикою “З нашого життя” у чотирьох номерах “Ради” (1912. – № 23. – 28 января (10 лютого). – С. 2–3; № 28. – 4 февраля (17 лютого). – С. 1–3; № 34. – 11 февраля (24 лютого). – С. 2–3; № 46. – 25 февраля (9 березня). – С. 2–3). С. Єфремов аналізує статтю П. Струве “Общерусская культура и украинский партикуляризм” (Русская мысль. – 1912. – Кн. I), у якій автор твердить, що поряд із загальноросійською культурою та загальноросійською мовою є малоросійська культура зі своєю мовою, однак, на його думку, вона носить місцевий чи обласний характер і не повинна претендувати на поширення у такі галузі суспільного життя як, наприклад, освіта: “И сейчас можно в университетах читать специальные курсы на украинском языке (хотя зачем это делать, я откровенно не понимаю), но все-таки университетская культура в России неразрывно сплетена с русским языком. То же, думается мне, следует сказать и о средней школе”. Щодо початкової школи, П. Струве вважав, що тут статус місцевої мови має визначатися педагогічною необхідністю, однак при цьому слід враховувати, що “одна из главных, и образовательных, и практических, задач начальной школы заключается в том, чтобы всякого русского приобщить к органу русской культуры, русскому языку, и что к этому нужно стремиться всеми разумными способами”. С. Єфремов наводить слова Струве, що “будучи по традиции (?) украинофильским (по новейшей терминологии), русское прогрессивное общественное мнение должно энергично, без всяких двусмысленностей и поблажек вступить в идейную борьбу с «украиномством», как с тенденцией ослабить и отчасти даже упразднить великое приобретение нашей истории – общерусскую культуру” (№ 23. – С. 3). С. Єфремов щедро цитує свого опонента і аргументовано спростовує його твердження.

36. Відповідь Володимир Дорошенкові, який у XII кн. ЛНВ за 1911 р. надрукував критичну статтю або, за словами С. Єфремова, “акт обвинувачення” про його “Історію українського письменства”, була опублікована в “Раді” під рубрикою “З нашого життя” (1912. – № 80. – 7 апреля (20 квітня). – С. 2–3; № 85. – 14 апреля (27 квітня). – С. 2–3).

37. Див. коментар № 32.

38. Лист надісланий А. Ніковському для передачі С. Єфремову з таким текстом на останній сторінці:

“В[ельми]шановний Андрію Василевичу!

Будь ласка, передайте сього листа С[ергію] А[лександровичу]. Я дізнався після того, як написав цього листа, що у С[ергія] А[лександровича] не все благополучно вдома, то рішив послати Вам. Коли С[ергій] А[лександрович] через щось не може мені відповісти, то напишіть Ви мені, Ви напевне знаєте в сій справі стільки ж, як і С[ергій] А[лександрович].

Чи не думаете на літо до Є[вгена] Х[арлампійовича]? Може б там зустрілися? Сердечний привіт! В.”

39. Григорій Константинович – під таким ім'ям В. Винниченко в той час нелегально проживав у Москві.

40. Ймовірно, В. Винниченко мав на увазі “Основу” – щомісячний журнал письменства, науки і громадського життя, що виходив в Одесі 1915 р. українською мо-

вою замість забороненого ЛНВ під фактичним редагуванням А. Ніковського. Офіційний редактор – І. Гаврилюк, відповідальний секретар – В. Буряченко. Містив белетристику й наукові статті В. Винниченка, С. Єфремова, Л. Орленка, Г. Чупринки, В. Леонтовича, Н. Кибальчич, В. О'Коннор-Вілінської, М. Грінченко, Ф. Матушевського та ін. Закритий російською військовою цензурою в лютому 1916 р. У трьох числах журналу, що вийшли в серпні, вересні, жовтні 1915 р., було надруковано оповідання В. Винниченка “Босяк”, одночасно як переклад автора з української з рукопису публікувався в “Ежемесячном журнале” (Петроград. – 1915. – № 6. – С. 21–33; № 7. – С. 34–48; № 8. – С. 35–43; № 9–10. – С. 115–122).

41. “Для Івана Петровича”. – На час написання цього листа В. Винниченко жив у Москві за документами Івана Петровича Гергеля. У листі до Є. Чикаленка від 19 червня 1915 р. він писав: “Між инчим новина: Григорій Константинович уже поїхав, зовсім, а замість його приїхав Іван Петрович” (Чикаленко С., Винниченко В. Листування. 1902–1929 роки. – С. 274).

42. Садовський Микола Карпович (справжнє прізвище. Тобілевич, 1856–1933) – український актор, режисер, письменник, громадський діяч. З 1881 р. грав у професійному театрі, 1888 р. організував власну трупу. У 1906 р. заснував у Полтаві пересувний театр, який став першим українським стаціонарним театром у Києві. У часи УНР – головний уповноважений у справах народних театрів. З 1921 р. очолював театр “Просвіти” в Ужгороді. З 1923 р. жив у Празі. У 1926 р. повернувся в Україну і грав у різних театрах. Автор спогадів “Мої театральні згадки”.

43. Мар'яненко Іван Олександрович (справжнє прізвище. Петліщенко, 1878–1962) – український актор і режисер. Сценічну діяльність розпочав 1895 р. у трупі М. Л. Кропивницького, з 1906 р. – у театрі М. К. Садовського. У 1915 р. організував у Києві “Товариство українських артистів” з участю М. К. Заньковецької та П. К. Саксаганського. У 1923–1958 рр. – у Харківському українському драматичному театрі ім. Т. Г. Шевченка (до 1934 – театр “Березіль”). За 40 років сценічної діяльності зіграв бл. 600 ролей. У 1917–1918 рр. був членом очолюваної В. Винниченком Державної театральної ради, одним із засновників Музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка в Києві (1918); професор Харківського інституту театрального мистецтва (з 1946 р.). Автор книги “Минуле українського театру”.

У листі йдеться про постановку в українських театрах п'єси В. Винниченка “Пригвождені”, яка публікувалася в журналі “Промінь” (М., 1916. – № 2–4. – С. 1–10; 1917. – № 5–6. – С. 1–11; № 7–8. – С. 1–14). Однак виставляти п'єсу було заборонено. У “Промені” (1916. – № 1. – 20 листопада. – С. 15) повідомлялося, що в Києві драматичною цензурою заборонено до вистави п'єсу В. Винниченка “Пригвождені”. Антрепренер київського українського театру М. Садовський подав у “Главное Управление по делам печати” скаргу на цю заборону. Через деякий час М. Садовський одержав з цензури другу постанову такого самого змісту.

44. Васильченко Степан Васильович (справжнє прізвище. Панасенко, 1879–1932) – український письменник, публіцист, педагог. Учителював на Київщині, Полтавщині. У 1906 р. був заарештований за участь у демонстраціях і мітингах. Після звільнення в 1908 р. оселився в м. Ічня. Тут написав свої перші оповідання і нариси для “Ради”: “На хуторі”, “З самого початку”, “Учителька”, “Голодному й опеньки – м'ясо”. Також друкував свої твори у “Світлі”, ЛНВ, “Дзвони”, “Молодій Україні”. У 1910 р. був запрошений до співробітництва із “Радою”, на сторінках якої публікував свої нариси, ескізи, рецензії, “сторінки зі шкільного життя”, жарти, шаржі, фей-

летони. Під час Першої світової війни був мобілізований в армію, де перебував до лютого 1917 р. Згодом став вихователем, завідувачем дитячого будинку та вчителем у школі ім. І. Франка в Києві.

45. Йдеться, ймовірно, про якийсь твір української письменниці Дніпрової Чайки (Л. Василевської, 1861–1927).

46. Панас Мирний (справж. – Рудченко Панас Якович, 1849–1920) – український письменник. З 1871 р. жив у Полтаві, де й працював на різних посадах у місцевій казенній палаті. Перші літературні твори, підписані псевдонімом Панас Мирний, опубліковані в журналі “Правда” (Львів) у 1872 р. Автор романів “Хіба ревуть воли, як ясла повні?” (1875), “Повія” (1884, повністю опубл. 1928), драматичних творів “Лимерівна” (1883), “Перемудрив” (1884) та ін.

47. Можливо, йдеться про залучення В. Винниченка до перекладу російською мовою творів українських письменників, які передбачалося включити до збірника, що мало випустити засноване М. Горьким у Петрограді видавництво “Парус”. 13 березня 1916 р. С. Єфремов писав Є. Чикаленкові: “Видавництво Горького запропонувало скласти збірник перекладів з української літератури, систематичний, зложений історичним методом. Разом з нашими петербуржцями ми зложили план, розклали роботу і тепер я, принаймні, працюю над перекладами. Нехай хоч це буде, коли кращого нічого робити не можна. Збірник має бути в двох томах; при одному буде стаття професорова – на тему українського питання, при другому моя – чисто літературна. Всю роботу повинні ми скінчити на осінь” (Чикаленко Є., Єфремов С. Листування. 1903–1928 роки. – С. 156, 157). Запланований збірник у світ не вийшов.

48. Кононівка – село на Полтавщині, тепер – Драбівський р-н Черкаської обл., де був маєток Є. Чикаленка.

Надія Миронець (Київ). Листування Володимира Винниченка з Сергієм Єфремовим (1905–1916).

У публікації подано 8 листів письменника і громадського діяча В. Винниченка та 8 листів літературного критика, журналіста і видавця С. Єфремова із їхнього взаємного листування 1905–1916 рр. У листах відображено стосунки цих двох діячів, згадки про спільне перебування в одній камері Лук’янівської в’язниці, питання, пов’язані з виданням творів Винниченка та відгуками на них Єфремова, туга емігранта Винниченка за Україною, його творчі плани часів проживання в Росії на нелегальному становищі в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Винниченко, Єфремов, листування, Лук’янівська в’язниця, видавництво “Вік”, твори Винниченка.

Надежда Миронец (Київ). Переписка Владимира Винниченко с Сергеем Ефремовым (1905–1916).

Публикуются 8 писем писателя и общественного деятеля В. Винниченко и 8 писем литературного критика, журналиста и издателя С. Ефремова из их взаимной переписки в 1905–1916 гг. В письмах отображены взаимоотношения этих двух деятелей, воспоминания о совместном пребывании в одной камере Лукьяновской тюрьмы, вопросы, связанные с изданием сочинений Винниченко и отзывами на них Ефремова, тоска эмигранта Винниченко по Украине, его творческие планы периода пребывания в России на нелегальном положении в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Винниченко, Ефремов, переписка, Лукьяновская тюрьма, издательство “Вік”, сочинения Винниченко.

Nadiia Myronets (Kyiv). **Volodymyr Vynnychenko's Correspondence with Sergii Yefremov (1905–1916).**

The author publishes eight letters of the writer and public figure, Volodymyr Vynnychenko, and eight letters of the literary critic, journalist, and publisher, Serhii Yefremov, from their mutual correspondence during 1905–1916. The letters describe the relationship between these two figures, their imprisonment in the same cell in Lukianivska prison, problems related to edition of Vynnychenko's works, and Yefremov's reviews on them, melancholy of emigrant Vynnychenko about Ukraine, his creative plans while dwelling in Russia on illegal position in the years of World War I, and so on.

Key words: Vynnychenko, Yefremov, correspondence, Lukianivska prison, Publishing House "Vik", Vynnychenko's works.